

Александар С. ПЕЈЧИЋ*
Институт за књижевност и уметност
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 8. 11. 2023.
Прихваћен: 29. 2. 2024.

НА СТРАНИ ОБРЕНОВИЋА: ПОЛИТИЧКА ПОЕЗИЈА БРАНЕ ЦВЕТКОВИЋА

Рад се бави политичком поезијом заборављеног хумористе и сатиричара Бране Цветковића (1875–1942) који је оставио за собом обимно дело широког жанровског распона. У раду ће се након теоријског дефинисања политичке поезије и успостављања граница истраживања, из књижевноисторијског угла дати преглед Цветковићеве политичке поезије која се тиче последњих Обреновића. Интерпретацијом је обухваћено неколико репрезентативних песама. Цветковић је био присталица династије Обреновић и један је од ретких који је имао смелости да критикује заверенике, што је извесно и неповољно одредило његову књижевну судбину. Као врстан версификатор успевао је да сатирички аутентично опервира друштвене и политичке појаве свога доба. Већи део његовог обимног хумористичко-сатиричког опуса није изгубио на актуалности све до наших дана.

Кључне речи: Брана Цветковић, политичка поезија, сатира, Обреновићи, Карађорђевићи.

1.0. Прошле године навршило се осамдесет година од смрти свестраног позоришног, књижевног и ликовног ствараоца, Бранислава Бране Ђ. Цветковића (1875–1942), једног од највећих мултимедијалних уметника које смо икад имали. Реч је одличном глумцу, редитељу, сценографу, сликару, хумористи и сатиричару, који је оставио за собом обимно дело широког жанровског распона (песме, приповетке, комедије, драме, епиграми, загонетке, афоризми, фелтони, ратне анегдоте, есеји, пародије и др) и само је незнатан број текстова штампао у засебним књигама. Данашњим читаоцима познат је тек део његовог стваралаштва за децу.¹ Такав свестрани и потврђени позоришни и књижевни стваралац остао је неправедно занемарен у историји српске књижевности. Ни за живота није био признат од водећих критичара, уопште

* sasa.pejic@yahoo.com

¹ То је био један од повода што су крајем прошле и током ове 2023. године објављена први пут *Изабрана дела Бране Цветковића (I–VIII)*, у научном/критичком издању.

академске јавности – у свему што је он радио и стварао гледали су само глумца комичара (лакрдјаша). (Пејчић 2022: 41)

Брана Цветковић је био присталица династије Обреновић и један је од ретких који је имао смелости да након Мајског преврата 1903. критикује заверенике, што је извесно и неповољно одредило његову књижевну судбину. Он није штедео представнике новог поретка, како радикале тако ни Карађорђевиће, ни у другим својим делима, али су посебног одјека у јавности имали његови епиграми, уз сатиричку поезију.

1.1. Политичка поезија жанровски је рукавац хумористичко-сатиричке поезије. Некад је теже подвући границу између једне и друге врсте, и унутар стваралаштва једног песника. Могуће је овом приликом издвојити неколико дистинктивних чинилаца. Прво, политичка поезија узима конкретне личности из политичког и јавног живота, с тим у вези и општепознате догађаје, друштвено-политичке прилике, односе, геополитичке проблеме. Алузије на њих су отворене, чак и кад се посеже за алегоријским заклоном. Политичка поезија нема потребу да уопштава песничке слике, да тежи ширем, метафоричком значењу, али с обзиром на одређене појаве, карактеристичне обрасце понашања политичара и владара, добија временом и универзалније значење. Друго, интенција политичке поезије иде за тим да се исмеје и критикује неистомисљеник, и то у степену од тога да ли је објекат критике највиша власт, попут краља, председника владе или нижа (министри, посланици, начелници), а свакако је најбруталнија сатира политичких опонената, обичних представника странака и представника других држава и народа. Тако се критика усмерава од повлашћеног појединца ка противницима мањег утицаја и напослетку групи неистомисљеника, гласачима или политичкој странци. Треће, у избору тема политичка поезија ограничена је на друштвено-политичке прилике, како оне домаће, тако и иностране које имају везе са домовином, и ту се она приближава родољубивом песништву. Граница у односу на родољубиву лирику повлачи се опет на основу непосредног именовања личности, појава, догађаја, пажње на коју се усмерава лирски субјекат. Зато се и у тумачењу поезије ове врсте мора узимати у обзир њен друштвени и културолошки контекст.

Мора се нагласити да политичка поезија не бежи од сложенијих песничких слика, ни од ширег регистра фигура (метафора, алегорија, метонимија, синегдоха, персонификација, антитеза) што је добрим делом условљено цензуром, репресивним мерама власти. С тим у вези, значајан број песама овог жанра објављиван је без потписа у периодичним публикацијама. Управо се на основу отворености / прикривености критике (алузија, алегорија), може откривати однос власти према слободи уметничког изражавања у одређеном историјском тренутку. Једна од ретких користи од строге цензуре, репресивне власти уопште, јесте у томе што уметници у таквим (не)приликама улажу више стваралачког напора и стилско-реторичких средстава да би изразили свој критички став. Због тога су дела (не само поезија) настајала у таквом добу и обезбедила себи већу уметничку вредности посредством уопштавања, типизирања, усредсређивања на оно што је карактерно-менталитетски особено.

По себи се разуме да се политичка поезија користи широким регистром комичких изражајних могућности (иронија, инвектива, сарказам, комичка инверзија, алузија, персифлажа и др), јер је хумористичка перспективизација важан поступак у обрачуна са политичким противницима. То не значи да политичка поезија мора нужно бити и сатиричко-хумористичка. Има много примера песама испеваних у озбиљнијем тону, које се ближе родољубивој лирици.

2.0. Сатиричка и уже поезија која се бави дневно-политичким темама – политичка поезија, има дугу традицију у српској књижевности, коју је устоличио Змај (не треба заобићи ни Љубомира Ненадовића, Ђуру Јакшића и Лазу Костића), а продужио Милорад Митровић, а нарочито са великим успехом Војислав Илић. Цветковић није њихов епигон, он изграђује сопствени стил, доноси и помаке у хумористичкој перспективизацији, језику и тематско-мотивском регистру (Пејчић 2022: 601). Крајем деветнаестог века, када је реалистичка поезија однела превагу, а нарочито на прелазу векова политичку поезију пишу многи данас заборављени песници (Миле Павловић Крпа, Драгомир Брзак, Васа Ђема Шунте, Живојин Павловић Жикишон и др).

С обзиром на то да нису сачуване све публикације ни њихови бројеви у којима је он сарађивао, не може се утврдити ни посредним путем у ком листу, новинама се јавио првим политичким песмама. Зато се узима његов запажени хумористички лист *Сатира* (1902–1903), у коме је био водећи аутор. Цветковић је у *Сатиру* објављивао, по форми класичне, сатиричке и политичке песме, али и песме у чијем наслову стоји одредница *рапорт*. Реч је о такође сатиричним песмама, које воде порекло од куплета, али им је Цветковић дао особени жанровски и структурни лик. У рапортима он пева, односно извештава директније о дневно-политичким догађајима у Србији и Европи. За разлику од класичних политичких песама, у рапортима он иде ка конкретизацији, односно непосредном именовану личности, политичких прилика (државни зајамови, свађе посланика, опструкције), а лирска уопштавања оставља за завршне коментаре. Рапорте, како оне штампане, тако и оне намењене позоришту, вокалном извођењу, Цветковић је ретко засебно насловљавао; претежније се сусрећу наслови општијег типа („Тазе вести”, „Недељни рапорт”, „Рапорт из целог света”, „Рапорт”).

Његова сатиричка и, уже, политичка поезија, издваја се од других врста лирике, у којима се не мање успешно огледао, по запажености, популарности код савременика, а нарочито по броју (уз епиграме значајно премаша по заступљености све друге његове радове).

2.1. Својим политичким песама Брана Цветковић је за живота покрио све периоде власти, од династије Обреновић до Карађорђевића. Отуда се његова политичка поезија очекивано тематски дели на три целине: време власти краља Александра Обреновића, владавина краља Петра, и политички живот у Краљевини СХС и Југославији, посебно завршни период под намесником кнезом Павлом, кад је цензура била најизразитија, не рачунајући тзв. Шестојануарску диктатуру.

Иако присталица Обреновића, он се није устручавао да сатирички проговори о том добу, и то у свом листу *Сатур*. Истине ради, није у песмама, ни у епиграмима дирао/нападао мучног краља Александра Обреновића, за разлику од каснијих таквих удара на краља Петра.

Овом приликом биће речи само о оним политичким песмама које се тичу династије Обреновић, пре свега краља Александра и краљице Драге, као и власти која их је наследила (династија Карађорђевић и Радикална странка), не и о епиграмима.²

Оно по чему се издваја његова политичка поезија првог доба јесте напад на опозицију, а у одбрану краља Александра и пре свега Србије. Дакле, не на једну странку, на коју би атаковао представник, симпатизер друге, него на већу групацију која се била свим средствима усмерила на династију и подривала државни систем (измишљање лажи о краљу и краљици, сплеткарење поводом државних зајмова и сл). Одмах се мора истаћи да Цветковић није био дворски песник, напротив, он се трудио да брани српство, основна морална начела, а пре свега истину. За време власти последњих Обреновића Цветковић подједнако критикује и министре, њихове одлуке, поступке, ниже чиновнике, као и либералну опозицију, уз радикале.

Дејство тадашње опозиције, поготово оне либералног крила у многама нас подсећа на модерна и новија времена (додворавање Западу, одрођавање, урушавање угледа Србије, ометање рада скупштине и владе, неоснована критика свих одлука власти, злоупотреба домаћих неприлика зарад доласка на власт итд).³ Цветковић је о таквој опозицији оставио изванредну песму, чија је актуалност за српско друштво по свему судећи непролазна: „Вечити припев” / „Ништа нам се не допада / Ова влада! / Због ње народ само страда / И пропада. / Починише триста јада – / Накарада! / Само мука и досада – / Празна нада... / Зато доле нека пада / Таква влада!” – / Ето тако вечно зија / И цапа се и увија / Опозиција! (1902).⁴ У низу политичких песама (и рапорта) он разоткрива позадину деловања опозиције која се заклања иза интереса народа, намеће се као тумач и гласноговорник жеља колектива, док иза све те бриге стоји лични интерес.

На удару Цветковићеве лирике најчешће су опште тенденције у друштву, поступању, менталитетске и карактерне одлике; он напада сваку врсту политичке острашћености и искључивости. Своју позицију слободног мислиоца и уметника, као и свих оних који су здраворазумски расуђивали прилике под последњим Обреновићама недвосмислено је одредио у „Недељном рапорту”: Данас ако рекнеш / За кога: да ваља, / Подиже се руља / И блатом те каља! / А што се тог посла / Прљавога хвата? / Е, шта може блато / Из сред свога блата! (...) [1902]. „Неко”, кога би похвалили управо је представник власти, рачу-

² Указао бих и на то да у том периоду у тематски опсег његове политичке поезије улазе и међународна питања, однос са Аустроугарском, посебно са Хрватима, сваки пут због разних њихових непочинстава према Србима, у оквиру двојне монархије.

³ Видети о томе: Новак Јовановић (2014), Сузана Рајић (2014)

⁴ Сви цитати су преузети из критичког издања *Изабраних дела Бране Цветковића (I–VIII), I Песме, Рапорти* (2022).

најући и краља. У том правцу иде и кад напада опозициона гласила под Обреновићима, кад се у јавном животу нису бирала средства да се ружи династија и сви они који су јој били наклоњени. Цветковић сугерише да слобода није анархија, да не сме водити распуштености, гажењу морала, напуштању културе опхођења. Он пише песме у којима баш на језичком новоу, стилском дотераношћу (метафора, алегорија, алузија, комичка инверзија) критикује све те учеснике у политичким обрачунима избегавајући оштре речи изузев кад се служи парафразама.

Неколико песама написао је преузимајући стилско-реторичке одлике Змајеве поезије, и то више његове поезије за децу. Такве су оне из 1902, у којима исмева владу и Пашићеве радикале, „Разговор” и „Материна маза”. У првој он покреће питања економских проблема за коју криви владу, а у другој истиче дволичност радикала: „(...) Кад је она на влади, / Она онда спава – / А кад падне, тада се / Свега ужасава! (...)” Тај поступак није случајан, њиме се у лудистичком кључу алудира на неозбиљност, неодговорност, једном речју, незрелост појединих представника власти и радикала. Међутим, једна од најоштријих политичких песама упућених на рачун одређене владе краља Александра, јесте она „У Шангају”. Цветковић се служи алегоријом и иронијом у критици спутавања слобода и репресији власти измештајући друштвено-политичку средину, о којој пева, у Кину. „У Шангају / Песму знају: / О правима, о слободи – / Ко у пропаст народ води, / О народном боном писку, / О силама и притиску! / У Шангају / Песму знају... / У Шангају / Песму знају: / О избору слободне, / Благостању народне, / О напретку и о слози, / Шта им треба, а шта грози! / У Шангају / Песму знају, / Ал’ је само – не певају!...”

Насупрот оваким сатиричким опсервацијама, Цветковић није критику усмеравао на личност краља Александра, већ на његово окружење и на либералну опозицију. Када се обрачунава са либералима и радикалима, он имплицитно стаје у одбрану династије. Позива на слогу, на заједнички рад за напредак државе, насупрот, омиљеној српској занимацији – раздору, и у том правцу пише изврсну песму „Ми имамо...” којом успева да обликује те своје (непопуларне) мисли на завидном уметничком нивоу. У то време, он у штампаним рапортима, у свом *Сатиру*, критикује држање опозиције око зајма, њено лицемерје (прво се бунила, опструисала рад скупштине, потом кад зајам није закључен, замерала зашто није, па онда сама захтевала зајам). „(...) И опозиција / Нема шта да рекне, / И њој, кажу, прија / Када пара звекне! (...)” Он поготово у рапортима писаним крајем 1902. и у првим месецима 1903. слуги несрећу од толико зла накупљеног у јавном животу.

2.2. После насилне и нечувене смене власти, доласка Карађорђевића, Цветковић се у својим политичким песмама и рапортима (исто се може рећи и за његове епиграме) тематски усмерава на краља Петра, Пашића и радикале, а посебно на заверенике. Заверенике он обележава метонимијски, изразом *звездаши* („Кризе језде све због звезде”). Тај израз настао је након што су они убрзо по ступању краља Петра на српски престо добили највише, новоустановљено одликовање – Карађорђеву звезду. Некад у алузијама, а чешће

отворено, осуђује краљеубиство и нечовечност завереника, либерала који су све чинили зарад добробити народа а убрзо погазили своја обећања: „Априлилијаде” „(...) И на суву и на води – / Причали су о слободи. / Па најпосле та слобода, / Оста само лук и вода (...)”

Нови поредак он у иронијском кључу именује као *свето стање* – нова власт се свим средствима служила да претходни режим представи у сатанском облику, а своје време као благостање („Христос васкресе! Биће боље”, „Циркус”, „Прва књига Мојсијева” и др). Краљ Петар је посебно на удару због рушења старог двора у коме су свирепо погубљени последњи Обреновићи, као и због зајма узетог за зидање новог двора („Нова зграда”). Та тенденција оштре критике новог поретка и краља Петра присутна је у његовој политичкој поезији све до избијања Великог рата. У ратној, поратној и последњој фази, осуда завереника, као и одбрана политике Обреновића остаје ван Цветковићевих поетичких интресовања.

3.0. Код Цветковића су готово равноправне оне класичне политичке песме у којима се уз лирског субјекта јављају и лирски јунаци. Он у њима заузима исказну позицију јунака кога критикује или чију позицију брани, заступа, било да је реч о стварној личности било о персонификованом јунаку. У песми „Слободна штампа” (1902), антропоморфизује се тај појам да би се очудило и приказало наличје схватања о слободи. Слобода у којој је све дозвољено, обично до апсурда доводи тај принцип, прелази границе у којима је заиста дозвољено слободно изражавање, без да се не наиђе на непримерене и опасне нападе: „(...) А кад су слободом псовке биле сите, / Осташе на мени дроњци, саме рите!...” Лако је запазити смисаону и значењску везу међу бројним песмама и рапортима, као у случају ове песме и раније наведеног одломка „Недељног рапорта”.

Цветковић је нешто другачије тумачио честе смене влада под краљем Александром Обреновићем. Вреди навести песму „Алегорија” из 1902. Он у њој тематизује комичку циклизацију, својствену за српски политички живот готово свих времена. Прелазак политичара из опозиције у власт (и обратно) редовно прати промена реторике, опхођења према бирачима и занемаривање обећања кад се заседне у фотелју. Та појава опевана је у сложеној песничкој слици: опозициони политичари, као и сви они критизери свега домаћег/ српског изједначени су са коњима, који врте долап, надајући се да би и они могли доспети на власт.

За критику опозиције под Обреновићима некад се користи и футуристичким заклоном, исписујући поднаслов „У будућој скупштини”, као лажни кључ читања песме „Скупштински смеј”. Песма је подељена на четири целине, *интерелације*, и у свакој он издваја опште политичке проблеме свога доба (и не само свога), а то су: истинска слобода, тежак положај сељака и радника, не декларативна, већ стварна демократија, улога војске у одбрани државе и поробљене браће. Свака строфа поентира се стихом у загради, у форми дидаскалије, који градацијски изражава све јачи, бурнији смех, као реакцију на захтеве фиктивног говорника у скупштини. Лирски субјекат заузима перспективу политичког опонената, демократе, који са скупштинске го-

ворнице заступа свој програм тобоже у име народа. Да је реч о дволичности, лажним политичким захтевима иза којих се скрива лични, али и туђи/инострани интерес, значењски потврђује смех слушалаца. Комичком инверзијом здраворазумско расуђивање и захтеви утемељени на правди и правичности представљају се као супротност ономе што говорник заиста мисли и жели, па се у последњој строфи он демаскира залажући се за пацификацију војске и одустајање од ослобађања поробљених српских земаља, и тада смех превазилази скупштински простор и обузима цело друштво.

Лирски субјекат присутан је готово увек у тим песмама које се служе наративном структуром. Обично је он истакнут у оквирним деловима песме, а средишњи је препуштен јунаку.

Сатирички огољенија јесте песма у којој се исказна позиција у већој мери препушта лику, који се легитимише својим говором, индиректним описом (навођење делова тела, свог потомства). Реч је о песми из наредне фазе, коју Цветковић формално обликује у стилском регистру басне, на шта упућује и избором наслова „Жалба старог мачка”. Цветковић повезује мотив старости мачка и краља Петра, односно дехуманизује краља свдећи га на домаћу животињу која се одбацује кад остари да не би чинила штету домаћинству. Цветковић поставља слике прошлог и садашњег тренутка у комичкој инверзији (како је мачак некад дочекиван, а како му сада раде о глави). Песму поентира двосмисленим стихом, исказом мачка сатераног у теснац, да ће у нужди загребати. Глагол загребати поред дословног (одбрана) упућује овде и на друго значење, ближе разговорном стилу – побећи, кукавички се брзо склонити.

3.1. У свим фазама рада Цветковић је прилично инвентиван у песничком уобличавању мисли, порука, критичи политичког живота. Код њега је честа алегорија и у случајевима обликовања лирског јунака као исказног субјекта. У песми „Гавранови” (1906), наративне структуре, уз лирског субјекта, као јунаци јављају се краљ (Петар) и стари врач (Пашић), њима је препуштена исказна позиција. Дијалог се покреће око гавранова (завереници), злокобних птица које су раскомадале претходног владоца. Иронија и алузија су посебна стилска средства којима се жели упозорити да се слична ситуација може поновити. Контекст за тумачење ове песме јесте важан, али не и пресуђујући, јер се алегоријом уопштава догађај/чин који има своју егзистенцијалну утемељеност (долазак до нечега неделом, злочином, може на исти начин ускратити тај добитак). У поднаслову песма се одређује као басна, али њени почетни стихови стилско-реторички граде се на по моделу формулативних реченица бајке: *Беше то једном... Спомени гасну... (...)* Зазивање прошлог тренутка, у коме се збио догађај, из позиције лирског субјекта као летописца, и рефренски стих који прелази са субјекта на јунака: *Беше то једном и – никад више*, усмеравају закључивање у супротном правцу, да се догађај о коме се пева може поновити, и то више пута но једном. Зашто ипак Цветковић даје поднаслов басна, а не бајка? И у бајкама се могу јавити сурови јунаци, језовити догађаји, али басна рачуна на искључиво животињски свет, обликован по људском обрацу деловања. Овде је посредни слојенија игра значења. Уз

лирског субјекта, главни јунаци, краљ и стари врач, доводе се посредством крволочних гаврана, о којима се говори, у везу са животињама/животињским светом. Злочин према претходном краљу на симболичкој равни изједначава се са зверством, нељудским чином.

4.0. За разлику од својих претходника, Змаја и Војислава Илића, Брана Цветковић је политичку поезију стварао, не толико да исмеје, критикује, па и унизи политичког противника, јер се са њим идеолошки не слаже, већ да би се обрачунавао са друштвеним и менталитетским аномалијама. У песмама и рапортима он ретко именује појединце из опозиције (директнији је у епиграмима) и издваја карактеристичне константе у деловању и понашању политичара. Он тежи типизацији, уопштавању насупротив персонализацији. Ако би се тражила унутрашња значењска нит међу Браниним политичким песмама и рапортима, издвојиле би се: борба против неслоге, затим и оних политичара који све подређују властитим интересима, стављајући их испред државних, и борба за истинско родољубље и демократију.

4.1. Поезија Бране Цветковића пружа битно другачију слику о политичком животу на почетку 20. века (о чему сведочи и тадашња штампа) од оне готово вековне конструисане у историографији, али и књижевној историји. Његова сатиричка поезија упознаје нас подробније са деловањем опозиције, са смишљеним, готово планским моделом стварања атмосфере за убиство краља Александра, у чему су учествовали и многи књижевници, пре свих Радоје Домановић (стварати слику пајаца, креатуре на престолу), а у томе су им наруку ишли и неспретни политички потези самог краља. Касније је критика и осуда завереника, краља Петра, имала прворазредни друштвено-политички значај. Цветковић је посредно био заступник не само обреновићеваца, већ и оних који су увиђали погубност владавине радикала и новог краља. Већину тих сатиричких песама Брана је штампао анонимно у чувеном листу *Брка*, али и у дневном листу *Правда*. Као врстан версификатор и проницљиви тумач стварности, он је успевао да сатирички аутентично опсервира друштвене и политичке појаве свога доба. Зато већи део његовог обимног хумористичко-сатиричког дела није изгубио на актуалности све до наших дана.

ЛИТЕРАТУРА

- Јовановић 2014: Н. Јовановић, *Увреда, бес и крв: Српска штампа и Мајски преврат*, Београд: Просвета.
- Милисавец 1979: Ж. Милисавец, „Политичка ангажованост песника Змаја”, у: Јован Јовановић Змај, *Политичке и сатиричне песме*, Нови Сад: Матица српска. (стр. 7–53)
- Пејчић 2022: А. Пејчић, „Поезија Бране Цветковића”, у Брана Цветковић, *Песме, Рапорти* (прир. Александар Пејчић), Београд: Институт за књижевност и уметност. (стр. 593–610)
- Рајић 2014: С. Рајић, *Александар Обреновић: Владар на прелазу векова: сукобљени светови*, Београд: Српска књижевна задруга.

Рошуљ 2011: Ж. Рошуљ, *Час описа часописа V: Краљеви и политичари у српској шаливој периодици*, Нови Сад : Београд: Матица српска : Институт за књижевност и уметност.

Цветковић 2022: Б. Цветковић, *I Песме, Рапорти* (прир. Александар Пејчић), Београд: Институт за књижевност и уметност.

Aleksandar S. Pejčić

ON OBRENOVIC'S SIDE: THE POLITICAL POETRY OF BRANA CVETKOVIC

(Summary)

The work deals with the political poetry of the forgotten humorist and satirist Brana Cvetkovic (1875–1942). After theoretically defining political poetry and determining the boundaries of research, Cvetkovic's political poetry concerning the last Obrenovic was investigated from a literary-historical point of view. The interpretation includes several representative songs. Cvetkovic was a supporter of the Obrenovic's dynasty and is one of the few who had the courage to criticize the conspirators, which certainly and unfavorably determined his literary fate. As an excellent versifier, he managed satirically and authentically to present the social and political phenomena of his time. Most of his extensive humorous and satirical work has not lost its relevance until nowadays.

Keywords: Brana Cvetkovic, political poetry, satire, Obrenovic's, Karadjordjevic's.